

bir rivayete göre ise cennettir (İbn Kesîr, IV, 486-487). Bir kısım müfessirler de onun göğün dördüncü katı, arşın sağ sütunu yahut sidretü'l-müntehâ olabileceğini belirtmişlerdir (Taberî, XXX, 64-66). Bu farklı bilgiler, konu hakkında açık ve kesin bir rivayetin bulunmamasından kaynaklanmıştır. İlliyînden bahseden bazı hadisler mevcut olmakla birlikte bunlar genel vâfi itibarıyla onun yüce bir mekândan ibaret bulunduğunu bildirmekte olup yeri hakkında herhangi bir açıklık getirmemektedir. Bir hadiste, araya faydasız söz veya iş koymadan bir namazdan sonra diğer namazı bekleyip vakti geldiğinde eda eden kimselerin illiyîne kaydedileceği (Müsned, III, 76; V, 264), diğer bir hadiste de gökte yıldızların görüldüğü gibi illiyîne ulaşan kimselerin aşağıda kalanlar tarafından açık olarak görüleceği, Ebû Bekir ile Ömer'in illiyînde bulunanlardan olduğu belirtilir (a.g.e., III, 50, 61). Başka bir rivayette ise Allah'ın alçak gönüllü kimseleri illiyîne, büyüklük taslayanları da en aşağı yere göndereceği bildirilerek illiyînin en aşağı yerin karşıtı olduğu ifade edilir (a.g.e., III, 76). Esasen iyilerin amel defterlerinin de illiyînde olduğundan söz eden sûrenin önceki âyetlerinde kötülerin amel defterlerinin sicinde bulunduğu bildirilmektedir (el-Mutaffifin 83/7).

Sözlükte "darlık, hapis" anlamına gelen siccîn kelimesinin çoğulu olan siccîn müfessirlerce çok dar ve sıkıcı bir zindan, cehennemde bir kuyu, yerin derinliklerinde bir kaya, kâfirlerin amellerinin yazıldığı kitap şeklinde yorumlanmıştır. İlgili âyetleri açıklayan Zemaşşerî, illiyînin ve siccînin iki ilâhî kitap (divan, arşiv) olup illiyînde meleklerle sâlih kimselerin ve cinlerin, siccînde ise şeytanlarla fâsık insanların ve cinlerin amellerinin yazılı olduğunu kaydeder. İyilerin amellerinin yazıldığı bu defterin illiyînin diye anılması, hem iyi amellerin insanı ilâhî yüceliklere ulaştırıcı olmasından hem de bu defterlerin yüce bir mevkide bulunmasından dolayıdır. Aynı şekilde kötülerin defterlerinin konacağı yer, hem bunlarda kayıtlı bulunan kötülüklerin insanı cehenneme sürükleyici olması hem de bu defterlerin çok aşağı bir mevkide bulundurulması sebebiyle bu adla anılmıştır (el-Keşşâf, IV, 231-232).

Birçok âyette iman ve güzel amellerin nur, küfür ve çirkin davranışların bir tür karanlık olduğuna işaret edildiği dikkate alınır (meselâ bk. el-Bakara 2/257; el-Mâide 5/16; İbrâhim 14/1) iman sahiplerinin aydınlıklara ve yüceliklere ulaşacağı,

küfre sapanların da karanlıklara mahkûm olacağı açıkça anlaşılır.

Arap dili açısından illiyînin kelimesinin etimolojisiyle ilgili bir problem bulunmadığı ve ilâhî vahiy gerçeğinin aynı kaynağa dayanması sebebiyle Kur'an ile Kitâb-ı Mukaddes arasındaki bazı örtüşmelerin tabii karşılanması gerektiği bilinen bir husustur. Dolayısıyla illiyînin kelimesinin Tervat'tan alındığı yolundaki yaklaşımı (Eİ² [İng.], III, 1133) ön yargılı bir hüküm olarak değerlendirmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "alâ" md.; *Müsned*, III, 50, 61, 76; V, 264, 268; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), XXX, 60-66; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, IV, 231-232; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî), XXXI, 91-97; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzim*, Beyrut 1388/1969, IV, 486-487; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 5659-5661; R. Paret, "İlliyûn", Eİ² (İng.), III, 1132-1133.

İLYAS ÜZÜM

İLM-i AHKÂM-ı NÜCÛM

(علم أحكام النجوم)

Yıldızların

insanları ve olayları etkilediği
inancına dayanan sözde ilim dalı,
astroloji, yıldız falcılığı, münecimlik.

İlm-i ahkâm-ı nücûmun matematiksel ilimlerden astronomiyle farkı, yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır; bu anlamda astroloji astronominin metafizîsidir. Astroloji, İslâm ilimler tasnifi geleneğinde tabii ilimlerden sayılmış ve astronomiyle yakın ilişkisi bulunmakla birlikte ismindeki "ahkâm" terimi sebebiyle ondan ayrıldığı kabul edilmiştir. Fârâbî'nin verdiği bilgiye göre ilm-i nücûm adıyla anılan iki ilim bulunmaktadır. Bunlardan ilm-i ahkâm-ı nücûm yıldızların zaman içinde olmuş ve olacak hadiseler hakkında verdiği işaretlerin (delâlatü'l-kevâkib) yorumlanmasını amaçlar; ilm-i nücûm-i ta'îmî adıyla anılan ikincisi ise asıl matematiksel astronomidir. İlm-i ahkâm-ı nücûm rüya tabiri, uğursuz olduğuna inanılan bazı olayları yorumlamak (zeccr) ve geçmiş hadiselerden geleceğe dair gizli anlamlar çıkarmak (ırâfe) gibi yöntemlerle gelecekte vuku bulacak hadiselerle karşı insanları uyarma sanatından ibarettir (İhşâ'ü'l-ulûm, s. 43-44). Yine Fârâbî'nin *en-Nüket fi mâ yaşihhu ve mâ lâ yaşihhu min 'İlmî'n-*

nücûm adlı bir eser yazarak astronomiyle astrolojinin arasını ilmi usuller bakımından ayırmak istediği bilinmektedir. Aynı tavır daha sonra İbn Sînâ tarafından da sürdürülmüştür.

İbn Haldûn tencim sanatını iki açıdan değerlendirmektedir. Önce yıldızların dört unsurdan meydana gelen cisimlerdeki değişmeler üzerinde tabii bir tesir icra edip etmediği meselesini ele alır, daha sonra bu tesirlerin tecrübî olarak bilinebileceği iddiasını tartışır. Tecrübî bilginin düzenli bir şekilde tekrarlanan olayların gözlemlenmesiyle kazanılabileceğini öne süren düşünür, yıldızların devri hareketlerini izlemenin yüzyıllar alacağını, dolayısıyla da bu konuda kesin bilgiye ulaşamayacağını belirtir. Aynı konuda Batlamyus'un *Tetrabiblos* (Kitâbü'l-Erba'a) adlı astrolojik eserinden de faydalanan müellif, bir yandan güneş ve ayın unsurlar âlemi üzerindeki gözlenebilir tabii etkilerinden hareket ederek diğer yıldızların "krân" denilen kavuşumlarıyla (konjonksiyon) tesirlerinin artıp artmadığının anlaşılabilmesi iddiasını inandırıcı bulmamakta, bir yandan da güneş ve ayın dünya üzerindeki etkileriyle yıldızların krânı arasında yapılacak kıyaslamalara dayanmak suretiyle, meydana gelen ve gelecek olan hadiseler hakkında sezgiden kaynaklanan tahminlerde bulunmanın ve hüküm çıkarmanın tecrübî bilgiyle alâkasını sorgulamaktadır. İbn Haldûn'a göre Batlamyus da bu konudaki tahminlerin zandan öteye geçmeyeceğini belirtmiştir; şu halde yıldızların birer etken olarak tesir icra ettiği iddiası aklen mesnetsizdir. Ayrıca bu iddia dinen de bâtıldır; çünkü kâinat ta tek fâil Allah'tır ve yıldızların etkisiyle bazı hadiselerin meydana geldiğine inanmak tevhid inancına aykırıdır. Her ne kadar astrolojik tahminlerin tesadüfen doğru çıkması bu ilmin itibarını yükseltmekteyse de münecimliğin ilmi ve medenî hayat bakımından ne kadar zararlı olduğu âşikârdır (Muḳaddime, II, 1255-1260). İbn Haldûn'un özellikle tevhide aykırılık açısından takındığı olumsuz tutum esasen İslâm âlimlerinin çoğunluğunca paylaşmış bir tavidir.

Geç devir âlimlerinden Taşköprizâde'nin ilimler tasnifinde ise ilm-i ahkâm-ı nücûmün tabii ilimlerin bir şubesi olduğu belirtilmiştir. Bu konumuyla ilm-i ahkâm-ı nücûm matematiksel ilimlere giren ilm-i hey'etten (astronomi) ayrılmaktadır. Ancak bu durum onun astronominin zicler ve takvimler ilmi, krânât ilmi ve melâhim ilmi şeklinde adlandırılan şubeleriyle irtî-

bat halinde olmasına engel teşkil etmez. Zira Taşköprizâde'ye göre ilm-i ahkâm-ı nücûm, gök cisimlerinin farklı konularından hareketle oluş ve bozuluş âleminin çeşitli mertebelerindeki değişimleri önceden görmek, öğrenmek amacını taşımaktadır. Öte yandan gök cisimlerinin mukabele, mukârene, teslîs, terbî', tesdîs denilen çeşitli konuları hakkındaki bilgileri astronominin dallarından ilmü'z-zîcât ve't-tekâvim sağlamaktadır. Yine astronominin bir dalı olan ilm-i kırânât, yedi gezegenden iki veya daha fazlasının aynı burcun aynı derecesinde ne zaman aynı hizaya geldiğini ve bunlara ait devreleri matematik açısından inceler. Bu kırânâlara ait bilgilerin, yeryüzünde yeni bir dinin yahut devletin zuhuru gibi hadiselerle işaret eden astrolojik yorumları da söz konusudur. Meydana gelecek büyük fitnelerin bilgisi demek olan ilm-i melâhimin astrolojiyle alâkası daha da açıktır, hatta Taşköprizâde tarafından niçin astronominin bir şubesi sayıldığı anlaşılamaaktadır. İlm-i ahkâm-ı nücûmün şubelerini ise ihtiyârât ilmiyle (aş.bk.) kitaplardan fal açmak (ilm-i fâl), kum falı (ilm-i reml), harflerle kura çekmek (ilm-i kur'a) ve uğursuz olduğuna inanılan bazı âlâmetlerden hüküm çıkarmak (ilm-i zecr) gibi kehânet sanatları oluşturmaktadır. İhtiyârât ilmi uğurlu-uğursuz vakitleri inceler. İlm-i ahkâm-ı nücûm, öteki tabii ilimlerden sihrin bir şubesi olan ilm-i da'vet-i kevâkible de alâkalıdır. Bâbilliler'den miras kalan bu ilim, yıldızların ruhaniyetini çağırıp onlardan belli konularda bilgi almayı amaçlamaktadır (*Miftâhu's-sa'âde*, I, 337, 359-368, 379-380, 386-387).

İlm-i ahkâm-ı nücûmü tabii astroloji ve ahkâm astrolojisi olmak üzere iki ana disipline ayırmak mümkündür. Tabii astroloji feleklerin (gökküre) atmosfer ve yeryüzündeki dört unsura dayalı fizikî nesne ve olaylar üzerine yaptığı tesirleri inceler ve eski astronominin kozmolojik modelini esas alarak tahmin ve kehânetlerde bulunur. Ahkâm astrolojisi ise gök cisimlerinin insan kaderi üzerinde etkileri olduğu inancıyla gelecek hakkında kehânetlerde bulunur. Tabii astroloji disiplinlerinin başında, yağmurla ilgili belirtileri elde etmek için göğün incelenmesini amaçlayan ilm-i envâ' gelmektedir (Sezgin, VII, 336 vd.; Fahd, *La divination arabe*, s. 412-417). Câhiliye döneminde yaygın olan bu ilim, yıldızlara tapınmayla ilgisinden dolayı Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır (bk. ENVÂ'). İkincisi atmosferde meydana gelen olaylardan

anlam çıkarma sanatıdır. Bu konu "melhame" adını taşıyan kitaplarda da incelenmiştir (*a.g.e.*, s. 408-412). Melhamelemin en ünlüsü Dânyâl'e isnat edilendir. Bu konulara özellikle astrolojik mecmûâtın yanı sıra (*a.g.e.*, s. 488-495) ziraatla ilgili takvimlerde de rastlanır (İbn Vahşiyye, I, 209 vd.; Fahd, *Orientalia Hispanica*, s. 245-272). Bazı anlamlar ifade ettiğine inanılan atmosferik belirtilere aynı zamanda cifrle ilgili eserlerde de yer verilmektedir. Önceleri bu eserlerin içeriği anlaşılmayacak kadar kapalı idi ve melhamele yalnızca "hidsân" (kozmetik olaylar) olarak değerlendiriliyordu; ancak daha sonra bunların içinde astrolojik kehanetlerin de bulunduğu görülmüştür (Câhiz, s. 4).

İlm-i ahkâm-ı nücûmün en önemli ve en gelişmiş dalı ahkâm astrolojisidir. Bu konudaki literatür "mevâlid" ve "ihtiyârât" olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Mevâlid literatürü, bir insanın doğumu sırasında yıldızların bulunduğu yere bakarak kehanet yapmayla ilgilidir. İlk defa Bâbilliler tarafından uygulanan bu sanat Sâsânî topraklarında gelişmiş ve bu gelişimde Hindistan'ın kuvvetli etkisi olmuştur. Bu konudaki birçok Helenistik kaynağın Ortaçağ'ın müslüman ve yahudî astrologları tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Söz konusu eserlerin başlıcaları Hermetik külliyatla Batlamyus'un kitapları arasında yer almakta (geniş bilgi için bk. BATLAMYUS; HERMES), ayrıca aşağıdaki eserler de büyük önem taşımaktadır: 1. II. yüzyılda yaşayan Romalı kâhin Vettius Valens'e (Ar. Vâlîs) ait eser. *Vizidak* (antoloji) adı altında Pehlevîce'ye ve ondan da *Kitâbü'l-Mevâlid* (*Kitâbü'l-Bizidâc*) adıyla Arapça'ya çevrilmiş, Pehlevîce'si Nüşîrevân'ın veziri Büzürgmîhr tarafından şerhedilmiştir (Sezgin, VII, 38-40). 2. Milâttan sonra I. yüzyıl başlarında yaşayan Araplar'ın Tankalûşa adıyla bildikleri astrolog Teucros'a atfedilen eser. Kitap önce Pehlevîce'ye, oradan II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda *Kitâbü'l-Mevâlid* 'ale'l-vücûh ve'l-hudûd adıyla Arapça'ya çevrilmiştir. Ebû Ma'ser el-Belhî, *Kitâbü'l-Mudhali* (*Medhali*)'l-kebîr adlı kitabında bu eserden yararlanmıştı (*a.g.e.*, VII, 71-73). 3. *Kitâbü Zerâduşt fi'n-nücûm ve te'sîrâtihâ ve'l-hükûm* 'ale'l-mevâlid adlı başka bir Pehlevîce metin yahudî ve müslüman astrologlar tarafından kullanılmıştır (*a.g.e.*, VII, 85-86). 4. Bîrûnî'nin Hintli astrolog Varâhamihira'nın Sanskritçe bir eserinden *Kitâbü'l-Mevâlidî's-şâgîr* adıyla çevirdiği kitap. Bu kitabı D. Pingree *Laqhujataka* ile karşılaştırmış

ve onunla aynı olduğunu göstermiştir (*ISIS*, LIV [1963], s. 234). Bîrûnî yine bu yazarın adına *Kitâbü'l-Mevâlidî'l-kebîr* dediği bir eseriyle diğer bir Hintli astrolog olan Kaljana-Varman'ın (Kalan Baram el-Melik) *el-Mevâlid* diye andığı bir kitaptan daha söz etmektedir (Sezgin, VII, 91, 93). 5. Hârûnürreşid'in saray münecimi Kanaka el-Hindî'ye atfedilen *Kitâbü'l-Mevâlid* (*a.g.e.*, VII, 95).

Mevâlid disiplini hakkındaki bu tercüme literatür tabii olarak İslâm dünyasında yaygın bir telif devri başlatmıştır. Bu alanda yazılan ve günümüze ulaşan eserlerin başlıcaları şunlardır: 1. Yahudî âlimi Mâşâallah b. Eserî'nin *Kitâbü'l-Mevâlid*'i. Eser iki defa Latince'ye tercüme edilmiştir. Müellifin *Kitâbü'l-Mevâlidî'l-kebîr* adlı diğer bir eseri de Hugo von Santalla tarafından *Libellus de nativitatibus 14 distinctus capitulis* adıyla Latince'ye çevrilmiştir (*a.g.e.*, VII, 104-105). 2. Ömer b. Ferruhân et-Taberî'nin *Kitâbü'l-Mevâlid*'i. Hermetik külliyata, Sîdonlu Dorotheos'a ve Batlamyus'a dayalı olarak yazılmış olan eser, Johannes Hispalensis tarafından *De nativitatibus* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir (*a.g.e.*, VII, 112). 3. Mâşâallah b. Eserî'nin öğrencilerinden Ebû Ali el-Hayyât'ın (Batı'da Albohali) *Kitâbü'l-Mevâlid*'i de Latince'ye Plato von Tirol ve Johannes Hispalensis tarafından çevrilmiştir (*a.g.e.*, VII, 121). 4. Sehl b. Bişr'in (Batı'da Zahel) *Kitâbü'l-Mevâlid*'i (*a.g.e.*, VII, 126). 5. Hasîbî nisbesiyle meşhur olan Ebû Bekir b. Hasîb'in (Batı'da Albubather) *Kitâbü'l-Mevâlid*'i. Eser, Padua'da Salio veya Salomon tarafından *De nativitatibus* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir (*a.g.e.*, VII, 122-123). 6. İslâm astrolojisinin en parlak siması Ebû Ma'ser el-Belhî'nin *Kitâbü Te'hâvîli sini'l-mevâlid*, *Kitâbü'l-Mevâlid*, *Kitâbü Ahkâmi'l-mevâlid* ve *Kitâbü Mevâlidî'r-ricâl ve'n-nisâ'* adlı dört eseri. Bunlardan ilki X. yüzyılda Grekçe'ye tercüme edilmiş olup D. Pingree tarafından *Albumasaris, De revolutionibus nativitatibus* (Leipzig 1968) adıyla neşredilmiştir (*a.g.e.*, VII, 142). Mevâlid literatürü Ebû Ma'ser ile doruğa ulaşmış, ondan sonra gelenler yalnızca onun eserlerine şerhler yazmışlardır.

Batı dillerinde "hemeroloji" ve "menoloji" terimleriyle ifade edilen ihtiyârât ilmi, belirli bir işi uğurlu ve uğursuz olduğuna inanılan vakitlerde yapıp yapmamayı mümkün kılan takvimler hazırlamaktan ibarettir. Yıllara, aylara, günlere, hat-ta saatlere göre belirlenmiş olan bu va-

kitlere bakılarak girişilecek bir iş için en uygun zamanın seçilmesine (ihtiyâr) çalılışılır. Hangi vakitte hangi işi yapmanın en uygun olduğunu tesbit müneccimin temel görevlerinden biriydi. Bâbilliler ve Mısırlılar'ca bilinen bu uygulama eski Araplar arasında da yaygındı (Fahd, *La divination arabe*, s. 483). Müneccimin halife sarayında veya yönetici zümre içinde yer almasında ise İran devlet geleneğinin büyük etkisi olmuştur. Abbâsiler devrinde halifeler ve ordu kumandanları müneccimleri yanlarından eksik etmezlerdi. Müneccimlere göre her güne hükmeden bir yıldız ve bu yıldızın o günle ilgili özel etkileri vardı. Yıldızların işler ve günler üzerindeki bu hükümlerini cetvellere bağlamış olan müneccimler, hangi gün ve saat hangi işin yapılması yahut yapılması gerektiği konusunda yöneticilere tavsiyelerde bulunurlardı.

Bu konuda yazılmış çok sayıda eserden en önde gelenler şu şekilde sıralanabilir: 1. Ömer b. Ferruhân et-Taberî, *Kitâbü'l-İhtiyârât* (Sezgin, VII, 113). 2. Sehl b. Bişr, *Kitâbü'l-İhtiyârât 'alâ büyûti'l-ışnâ 'aşer*. Her biri on iki burcun ismini taşıyan on iki bölümden oluşmaktadır. Nicolas Pruckner tarafından *De electionibus* adıyla Latince'ye çevrilmiştir (a.g.e., VII, 126-127). 3. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak el-Kindî, *İhtiyârâtü'l-eyyâm* (a.g.e., VII, 131). 4. Ebû Ma'sher el-Belhî, *Kitâbü'l-İhtiyârât* (Latince'ye *Electiones planetarum* adıyla çevrilmiştir), *İhtiyârâtü's-sâ'ât ve el-İhtiyârât fi'l-âmel ve'l-havâ'ic min umûri's-selâtin* (a.g.e., VII, 146). 5. Ali b. Ahmed el-İmrânî (Bati'da Haly İmrani), *Kitâbü'l-İhtiyârât*. Abraham b. Hıyya'nın yardımıyla Plato von Tivoli tarafından Latince'ye tercüme edilmiştir (a.g.e., VII, 166). 6. Hâkim-Biemrillâh'ın müneccimi İsrâîl'in kitabı. Eseri Plato von Tivoli *Liber capitulorum Almonsaris* adıyla Latince'ye çevirmiştir (a.g.e., VII, 175-176). 7. Ebû Saïd es-Siczi, *Kitâbü'l-İhtiyârât* (a.g.e., VII, 179). 8. Fahreddin er-Râzi, *el-İhtiyârâtü'l-'Alâ'îyye* (Ullmann, s. 340).

İslâm dünyasında kullanılan en ünlü genel astroloji kitapları arasında da şunlar sayılabilir: Kûsyâr b. Lebbân el-Cilî, *el-Medhal fi şinâ'ati aḥkâmî'n-nücûm*; İbn Hibintâ, *el-Muḡnî fi aḥkâmî'n-nücûm*; İbn Ebû'r-Ricâl, *el-Bâri' fi aḥkâmî'n-nücûm*; Ebû Saïd es-Siczi, *Kitâbü Tehâvîli sini'l-'âlem*; Bîrûnî, *et-Tefhîm fi evâ'ili şinâ'ati't-tencîm*; İbnü'l-Baz-yâr, *Kitâbü'l-Kırânât* (krş. Taşköprizâde, I, 337-338).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Vahşîyye, *el-Filâḥatü'n-Nabatîyye* (nşr. Tefvîk Fehd), Dimaşk 1993, I, 209-214; Câhiz, *Bâbü'l-'İrâfe ve'z-zecr ve'l-firâse 'alâ mezhebi'l-Fürs*, St. Petersburg 1907, s. 4; Fârâbî, *İḥşâ'ü'l-'ulûm* (nşr. Osman M. Emîn), Kahire 1350/1931, s. 43-44; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1983, II, 1255-1260; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 337-338, 359-368, 379-380, 386-387; M. Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden 1972, s. 271-358; Sezgin, *GAS*, VII, tür. yer.; T. Fahd, *La divination arabe*, Paris 1987, s. 408-417, 483-495; a.mlf., "Le calendrier de travaux agricoles d'après al-Filahan - nabatiyya", *Orientalia Hispanica*, I, Leiden 1974, s. 245-272; a.mlf., "Nuḍjûm", *EP*² (İng.), VIII, 105-108; C. A. Nallino, "Astrologia e astronomia presso i musulmani", *Raccolta di scritti editi e inediti*, V, Roma 1944, s. 19 vd.; a.mlf., "Astroloji", *IA*, I, 682-686; D. Pingree, "Astronomy and Astrology in India and Iran", *ISIS*, LIV (1963), s. 234.

TEVFIK FEHD

İLM-i BÂTİN

(bk. BÂTİN İLMİ).

İLM-i FELEK

(علم الفلك)

İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim.

"Gökküresi bilimi" anlamına gelen *ilm-i felek* terimi İslâm dünyasında aynı zamanda "felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta'lîmî, sînâat-i nücûm, sînâat-i tencîm, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem" de denilen astronominin en yaygın karşılığıdır. Astronomi aritmetik, geometri ve müsikeyle birlikte aklî ilimler tasnifindeki matematik bilimlerini (ilm-i ta'lîmî, ilm-i riyâzî, riyâziyyât) oluşturur. Latinler'in "quadrivium"una tekabül eden bu dört bilime Fârâbî'nin tasnifinde mekanik ve optik de eklenmiştir (*İḥşâ'ü'l-'ulûm*, s. 102-103). Bu tasnif, astronomiyle astrolojinin (ilm-i aḥkâm-ı nücûm) çok erken bir dönemde birbirinden ayırt edildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

İhvân-ı Safâ'nın tanımlamasına göre *ilm-i felek* üç dala ayrılır: Birincisi feleklerin yapısını, yıldızlar ve sayıları, burçlar, büyüklükleri, aralarındaki uzaklıklar ve hareketleri; ikincisi astronomi cetvellerinin (zîc; ezyâc, zîcât) kullanımı, takvimlerin düzenlenmesi, tarihlerin tesbiti; üçüncüsü feleklerin dönüşü, burçların doğuşu ve yıldızların hareketinden dünyada olabilecekler hakkında bilgi çıkarılmasıyla ilgilidir (*Resâ'il*, I, 114). İbn Sînâ da aynı

açıklamaları yapmakla birlikte tıp ve fizyonomi (yüz hatlarından insan tanıma) gibi tabiat bilimlerinin alt dalları arasında sıraladığı astrolojiyi bu tanımlamanın dışında tutmaktadır (*Risâle fi aḥsâmî'l-'ulûmî'l-'akliyye*, s. 111-112). Aristo ve eserlerini şerhedenlerden esinlenerek yapılan bu tanımlama, astronomi ve astrolojiyi birbirinden ayıran İslâm filozoflarının büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Çünkü astronomi hesabı esas alırken astroloji tabiat olaylarından çıkarılan işaretlere ve birtakım spekülasyonlara dayanır. Batlamyus'un *Tetrabiblon* adlı eserindeki fikirleri benimseyen astrologlar ise bu ayırımı kabul etmemişlerdir (bk. İLM-i AHKÂM-ı NÜCÛM). Çağındaki İslâm ilim birikiminin bir değerlendirmesini yapan İbn Haldûn da astronomi için, "Bu bilim geometri yöntemlerine başvurarak, gökyüzündeki yıldızlarla gezegenlerin buldukları yer ve konumlar itibarıyla sergiledikleri gözlenebilir hareketleri tesbit eder ve inceler" der ve daha sonra da şunu ekler: "İlm-i felek değerli bir ilimdir. Ancak yaygın kanaatin aksine gök cisimlerinin yerlerini (göklerin görüntüsünü) gerçekte olduğu gibi değil tesbit edilebilen semavî hareketlerden çıkardığı kadarıyla verir (*Mukaddime*, III, 1134-1135). İlm-i feleğin kesin bir tanımını yapamayan İslâm astronomları, Batlamyus döneminin Yunanlı bilgileri gibi sadece gök cisimlerinin hareketleriyle ilgilenmiş, görünen bütün durumlardaki hareketleri açıklamak için geometrik şekiller kullanmış ve bu şekiller yardımcı yıldızların yerlerini istenilen her vakitte hesaplayabilmişlerdir. Böylece gökteki hareketlerin menşei ve bütün gök cisimlerinin mahiyetine dair araştırmalar astronominin dışında bırakılmış ve tabiat felsefesi sahası içine alınmıştır. Buna göre de meselâ İslâm bilgilerinin gökte dâirevi olmayan hareketlerin varlığını neden imkânsız gördüklerini, gökteki hareketlerin menşei, feleklerle yıldızların mahiyetini ve niçin küre şeklinde olduklarını öğrenmek isteyen bir kimse, tabiat felsefesiyle ilgili felsefe veya kelâm kitaplarına başvurmak zorunda kalmıştır.

İslâm astronomi tarihinde dört aşama söz konusudur: 1. İslâm Öncesi Dönem ve İslâm'ın Başlangıç Yılları. Şiirlere bakılacak olursa bütün ihtişamiyle gök yüzünün incelenmesi bu dönemde olağan bir durumdu. Araplar'da Süreyyâ yıldızından söz eden 421 şiirden yirmi altısı 132 (750) yılından önceye aittir. Aynı oran, 132-287 (750-900) yılları arasında yazıl-